

Bedevaartplaatsen in Nederland

Deel 4: Addenda – Index – Bijlagen

Samenstelling en redactie:
Peter Jan Margry en Charles Caspers

Index: Yvonne Mathijssen, m.m.v. Alexander Evers,
Vera Hamers, Antoine Jacobs
Bijlagen: Koos Schell

PJMI = (P.J.) Meertens Instituut
url: www.meertens.nl

BiN = (project) Bedevaartplaatsen in Nederland

BoL = BiN on-Line (www.meertens.nl/bol/)

→ = verwijzing naar een in dit lexicon opgenomen lemma of bijlage

A = archivalia (A2 = tekstedities)

B = literatuur

C = overige bronnen

Amsterdam – Meertens Instituut
Hilversum – Uitgeverij Verloren

2004

Redactieraad: prof. dr. P.G.J. Post (voorzitter), prof. dr. W.Th.M. Frijhoff,
prof. dr. J. van Herwaarden, prof. dr. P.J.A. Nissen.

Illustraties stofomslag: Charte der Batavischen Republik, 1801 (onderliggende topografische kaart); Fresco van twee pelgrims, Santa Maria degli Angeli (Assisi), 14e eeuw; Pelgrimsafbeelding, uit *Den Roomschen Pelgrim* (1699); Italiaanse lithografie van een pelgrim, 1862; Pelgrims onderweg, uit *Begegnung. Kevelaer in Bildern* (1978).

Wallfahrtsorte in den Niederlanden. Band 4: Addenda – Index – Beilagen
Herausgegeben von Peter Jan Margry & Charles Caspers

Places of Pilgrimage in the Netherlands. Volume 4: Addenda – Index – Annexes
Edited by Peter Jan Margry & Charles Caspers

Lieux de pèlerinage aux Pays-Bas. Tome 4: Addenda – Index – Annexes
Publié par Peter Jan Margry & Charles Caspers

© Meertens Instituut, Amsterdam

Het nodige is in het werk gesteld om de rechten met betrekking tot afbeeldingen te regelen.
Mogelijke rechthebbenden worden verzocht schriftelijk contact op te nemen met de uitgever.

ISBN 90-6550-791-4

Druk: Wilco, Amersfoort
Bindwerk: Van Waarden, Zaandam
Basis lay-out en omslag: Erik Vos / Het Lab, Arnhem

Inhoud

Vooraf	7
Inleiding	9
Bedevaartplaatsen in Nederland, A – Z (addenda)	21
Index over de delen 1 – 4	
Aanwijzingen voor de gebruiker	98
Personen	99
Geografische namen	153
Zaken	203
Cumulatieve bijlagen over de delen 1 – 4	
1. Lijst van opgenomen bedevaartplaatsen	293
2a. Lijst van chronologisch geordende bedevaartplaatsen	307
2b. Lijst van omstreeks 2000 nog actieve bedevaartplaatsen	319
3. Lijst van bedevaartplaatsen per bisdom	325
4. Lijst van cultusobjecten	337
5. Calendarium	351
6. Lijst van gediskwalificeerde ‘bedevaartplaatsen’	366
7. Lijst van auteurs en medewerkers	378

Inleiding

1. Project BiN: enkele evaluatieve opmerkingen

Een onderzoeksproject van de omvang en de duur als 'Bedevaartplaatsen in Nederland' (BiN) is iets uitzonderlijks. Dankzij de bijzondere positie van het Meertens Instituut als onderzoekscentrum en de in 1993 door de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen ter beschikking gestelde aanvullende vernieuwingsgelden, was het mogelijk om te starten met een inventarisatieproject van de Nederlandse bedevaartcultuur en om deze onderneming ook daadwerkelijk af te ronden (→ inleiding dl. 1). Of dit project succesvol kan worden genoemd, is niet aan ons, maar aan de beoordeling van onze collega's.¹ Bovendien hangt het welslagen van BiN af van de mogelijkheden die aan onderzoekers geboden worden om over de vele data te kunnen beschikken en deze ook te kunnen bevragen. Vandaar dat zowel dit boekdeel als een speciale website is samengesteld (→ §§ 1.1 en 1.2).

Het BiN-project bestond uit een hoofdproject met een looptijd van juli 1993 tot maart 2000, en twee, daar min of meer op aansluitende vervolgproukten. Het hoofdproject behelsde de editie van het driedelige bedevaartlexicon van Nederland binnen de huidige landsgrenzen (1997, 1998, 2000). Het eerste vervolgproukt betrof de samenstelling van een vierde deel met index en bijlagen, een project dat in augustus 2001 aanving en in 2004 met de publicatie van dit

boek werd afgesloten. Het tweede vervolgproukt was de koppeling van de database met alle BiN-lemma's en aanvullingen aan de Meertenswebsite. Dit project is in 2000 begonnen en in mei 2001 is het bestand on-line gegaan. Het on-line plaatsen en houden van deze database impliceert welbeschouwd dat het project nimmer helemaal is afgesloten, aangezien het bestand voortdurend onderhoud, correctie en uitbreiding behoeft.

Het werken aan BiN heeft, indirect, nog meer opgeleverd dan vier boekdelen en een website. Ettelijke medewerkers aan het project hebben ook in een andere hoedanigheid gepubliceerd over (of in relatie tot) bedevaart. Zonder daarin volledig te kunnen zijn, hebben we de titels van hun publicaties opgenomen in dit boekdeel (→ § 3).

– Kwaliteit-kwantiteit verhouding

Aan het BiN-project hebben in totaal ruim 130 mensen een bijdrage geleverd. In → bijlage 7 worden de meesten van hen genoemd, samen met een aanduiding van de door hen verrichte werkzaamheden. De grote variëteit van deze omvangrijke groep van auteurs en andere betrokkenen, ieder met zijn of haar eigen specialisatie, is tegelijkertijd zowel een kracht als een zwakte van het project gebleken. Enerzijds kon dankzij het groot aantal medewerkers het vele te

1. Een aantal recensies van wetenschappelijke aard. Van dl. 1: A.Ph.F. Wouters, in: *Holland* 30 (1998) p. 416-417; Ton Wouters, in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (1998) nr. 3, p. 12-14; Graham Jones, 'Dutch pilgrim sites: what interdisciplinary partnership can achieve', in: *Newletter Trans-national Database & Atlas of Saints' Cults* (January 1999) p. 12; A.K.L. Thijs, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 114 (1999) p. 554-556; Auke Jelsma, in: *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 82,1 (2002) p. 236-239.

Van deel 2: Ester van Dooren, 'Een dikke pil vol heiligen. Brabantse bedevaartplaatsen in kaart gebracht', in: *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad* 12, 5/6 (december 1998 / januari 1999) p. 1-4; C.A.I.L. van Nispen, 'Ter bedevaart in West-Brabant. Overwegingen en aanvullingen bij het verschijnen van Bedevaartplaatsen in Nederland, deel 2 Noord-Brabant', in: *Jaarboek 'De Ghulden Roos'* 59 (1999) p. 114-141; A.K.L. Thijs, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 114 (1999) p. 554-556; Paul Abels, in: *Tijdschrift*

voor Nederlandse Kerkgeschiedenis nr. 1 (1999) p. 23-24; J. van der Speeten, in: *Tijdschrift voor Liturgie (Afflighem)* 1999, p. 296; Martien Parmentier, in: *Bijdragen, International Journal in Philosophy and Theology* 61 (2000) p. 230-231. Van deel 3: A.K.L. Thijs, in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* 116 (2001) p. 205-206; Frans Hermans & Gerard Venner, in: *De Maasgouw* 120 (2001) p. 99-102. Van de 3 delen tezamen: Ludo Jongen, in: *Ons Geestelijk Erf* 76, 1-3 (2002) p. 197-200; Stefaan Top, in: *Trajecta* 12 (2003) p. 145-147.

verrichten onderzoeks- en veldwerk in hanteerbare stukken worden verdeeld, anderzijds had genoemde variëteit tot gevolg dat de verscheidenheid aan benaderingen en a fortiori aan ingeleverd tekstmateriaal bijzonder groot was. Hebben auteurs die eenzelfde discipline beoefenen ieder al een eigen aanpak en maken ze ieder gebruik van een eigen 'pen', de verschillen tussen auteurs die niet dezelfde discipline beoefenen bleken in de regel nog veel groter. Als eindredacteuren stonden wij voor de taak om voor een groot aantal lemma's aanvullend archiefonderzoek en/of veldwerk te verrichten. Om het geheel in de juiste balans te krijgen waren ook talrijke ingrijpende redactionele ingrepen en/of aanvullingen in de teksten noodzakelijk. Dat dit niet voor alle lemma's even grondig kon gebeuren, spreekt voor zich. De kritische lezer die opmerkt dat de precisie, diepgang of analytische kwaliteit kan verschillen van lemma tot lemma, willen wij niet tegenspreken. Het blijft nu eenmaal mensenwerk en menig lemma beoogt ook niet meer te zijn dan een momentopname.

Wat ons, bij deze evaluatieve terugblik bijzonder blijft intrigeren, is dat er precies met betrekking tot het niet zo verre verleden, vaak een 'mist' hangt over de geschiedenis van menige cultus. Het belang daarbij van mondelinge geschiedenis (*oral history*) en interviews kan niet genoeg worden onderstreept, ondanks de gevaren en methodische problemen die daaraan kleven. Bij de presentatie van deel 3 is er door ons al op gewezen, dat het regelmatig voorkwam dat het bestaan van een bedevaartcultus nog slechts via mondelinge bronnen was vast te stellen. Juist omdat in het Interbellum, gedurende de Tweede Wereldoorlog en in de jaren daaropvolgend meerdere culten zijn verdwenen, maar er uit die periode nog veel getuigen in leven zijn, zijn interviews van grote waarde gebleken. Toch zijn dergelijke zegslieden door ons en onze auteurs slechts in beperkte mate ondervraagd. Het zou daarom voor het onderzoek naar de Nederlandse

religieuze volkscultuur en aanverwante thema's wenselijk zijn om gestructureerde interviewsessies te houden, teneinde datgene dat reeds verdwenen is en nog slechts in het geheugen van ouderen wordt bewaard, vast te leggen en in kaart te brengen.

– De eigen dynamiek van BiN

Toen het project ten einde liep, werd merkbaar dat er van BiN een eigen, onverwachte dynamiek bleek uit te gaan. Blijkbaar impliceerde het beschrijven van een bedevaartcultus vaak ook een beïnvloeding daarvan. Deze wisselwerking is slechts ten dele toe te schrijven aan de eventuele voortvarendheid van de auteurs of hun empathie met het onderwerp. Wel hadden hun archiefonderzoek en veldwerk vaak als neveneffect dat pastores of heemkundigen bekend raakten met in de vergetelheid geraakte devoties om deze vervolgens te revitaliseren. Zo is menige oude cultus nieuw leven ingeblazen (→ Loon op Zand, Gerlachus, dl. 2; → Lutterade-Krawinkel, Cornelius, dl. 3; → Steyl, Rochus, dl. 3; → Nieuwenhagen, Odilia, dl. 3; → Bavel, Brigida, dl. 2; → Dorst, Markoen, dl. 2; → Welten, Markoen, dl. 3; → Venlo, Don Bosco, dl. 4).² In de middeleeuwse bedevaartplaats Renkum was de bedevaart na Vaticanum II opgehouden te bestaan, maar sinds 2000 komt het daar weer tot succesvolle 'Bedevaartreünies'.³ Wanneer een revitalisatie niet direct kon beginnen, bijvoorbeeld omdat de cultuslocatie of ruimte niet meer bestond, werd soms het initiatief genomen tot de herbouw of reconstructie van voor-malige (bedevaart-) kapellen, zoals in → Hooge Mierde (dl. 2) en → Zeilberg (dl. 2),⁴ of tot de restauratie van Mariagrotten en heiligenbeelden.⁵ Zo liet de pastoor van Geulle een op de kerkzolder gevonden 18e-eeuws staakbeeld restaureren om het vervolgens in de kerk te plaatsen onder de titel 'Madonna van Geulle'. Wellicht hebben ook andere bedoelingen meegeïmagineerd, maar dit initiatief lijkt voor een belangrijk deel op een reactie van de parochie – als vertegen-

2. 'Gerlachus-bedevoort Loon op Zand in nieuw jasje', in: *Brabants Dagblad*, 22 mei 1999 (1e Gerlachbedevaart sinds 30 jaar); 'Inzegening Lourdesgrot Mariahout', in: *Eindhovens Dagblad*, 31 mei 1999 (pastoor roept op bedevaartplaats nieuw leven in te blazen); 'Oude tijden herleven in Dorst', in: *BN/De Stem*, 7 april 2000; 'Corneliusverering in Geleen [Lutterade]', in: *De Sleutel* (augustus 2000) p. 8, bericht dat de pastoor van Lutterade in het lexicon over de vroegere Corneliusverering heeft gelezen

en besluit de cultus weer te hernemen; Frans van Galen, 'Pastoor Van Horne promoot Marculfusdevotie', in: *De Sleutel* (juni 2001) p. 14-15 en H. van Horne, 'Welten op de religieuze kaart van Nederland [= BiN]', in: *De Welter Koerier*, 3 juli 2000.

3. Corien Holleman, 'De zwerftocht van Maria van Toevlucht', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 8 september 2000.

4. 'Corneliuskapelletje parel op onze kroon', in: *Eindhovens Dagblad*, 7 juni 1999; 'Eerste spade voor Sinterknéllis in Hooge

Mierde', in: *Eindhovens Dagblad*, 20 april 1998.

5. 'Mariagrot [Rijsbergen] in ere hersteld', in: *BN/De Stem*, 21 juli 2000; 'Mariagrot opnieuw een plek voor gebed en bezinning [Luttele]', in: *De Twentsche Courant*, 21 juni 1999; 'Mariagrot als rustpunt in jachtig leven', in: *De Limburger*, 5 oktober 1999; Dick Bekamp, 'Sponsorgrot [Odiliapeel]', in: *Brabants Dagblad*, 26 juni 1999.

woordiger van de institutionele kerk – op de voortdurend in de publiciteit staande niet-erkende Mariaverschijningscultus in een privéwoning in hetzelfde → Geulle (dl. 3).⁶

Met dit laatste voorbeeld komen we terecht bij de rol van de media. Waartoe de uitvergroting van een BiN-lemma door de media kan leiden, wordt op frappante wijze geïllustreerd door de recente revitalisatie van de Annabedevoort naar → Molenschot (dl. 2). Dit voorheen 'slapende' heiligdom staat sinds enkele jaren opnieuw op de kaart van hedendaagse bedevaarten. Elk jaar wordt Molenschot omstreeks 26 juli weer bezocht door niet tot een specifieke confessie behorende, maar wel 'spirituele', jonge vrouwen uit Amsterdam en omstreken die reeds enige tijd op zoek zijn naar een partner of een kinderwens hebben.⁷

Bedevaartrevival

De toenemende populariteit van het bedevaartwezen in de afgelopen jaren in Nederland kan uiteraard niet alleen op het conto van BiN worden geschreven. Zo heeft de brede belangstelling voor de pelgrimage naar Santiago de Compostela bewerkt dat bedevaarten over het algemeen een modieus onderwerp zijn geworden om zich in te verdiepen of om over te converseren.⁸ Ook de honger naar spiritualiteit, religie en zingeving heeft een hernieuwde belangstelling voor bedevaarten teweeggebracht. Populaire en 'glossy' magazines zijn bedevaartplaatsen in Nederland als toeristische, spirituele, sportieve (wandeltocht) of alternatieve attractie gaan propageren.⁹ Na decennia bevangen geweest te zijn door een gevoel van schaamte, adverteren bedevaartcomités en andere organisaties weer zonder blikken of blozen voor de door hen begeleide culten. De voetbedevaart herleeft en mede door toedoen van het jongerenpastoraat gaat

sinds enige jaren menig vereerder weer te voet naar plaatsen als Heiloo en Amsterdam.¹⁰ De Valkenswaardse voettocht naar Handel, met zo'n 1500 deelnemers, heeft in verkeerstechnisch opzicht een problematische omvang gekregen.¹¹ Tegelijkertijd constateren we dat het begrip 'pelgrim' veranderd, zo men wil verbreed, is van betekenis – 'Vroeger noemden we het gewoon op bedevaart gaan. Nu zijn we pelgrim'¹² – waarmee het fenomeen bedevaart een neutralere strekking heeft gekregen, die aansluit bij de groeiende interconfessionele of nonconfessionele vraag naar individuele of groepsgewijze spirituele (wandeling-)tochten.¹³

De reeds genoemde populariteit van de wandelpelgrimages naar Santiago de Compostela heeft in ons land ook een inspirerende uitwerking gehad op het uitzetten van nieuwe, korte pelgrimage routes voor wandelaars en fietsers.¹⁴ Soms gaat het hier om zogenaamde Nederlandse trajecten van de 'Camino' (→ Roermond, dl. 4), soms gaat het om routes naar heiligdommen in Nederland of in nabijgelegen plaatsen in België of Duitsland.¹⁵ Ook organisaties als de ANWB en de VVV's zetten zich daarvoor in. Dit alles wijst tegelijkertijd zowel op een verregaande ontzuiling als op een acceptatie van deze enkele decennia geleden nog zo omstreden 'roomse' gebruiken. Zo werd in de Kampioen als gratis dagattractie het vliegtuigspotten op Schiphol in één adem opgevoerd met het bezoeken van de Limburgse Jozefbedevaartplaats → Smakt (dl. 3).¹⁶ Mogelijk heeft het jachtiger wordende leven binnen een 24-uurs economie bij brede lagen van de samenleving een verlangen doen ontstaan naar echtheid en waardevolheid. Naast kloosters worden bedevaartcentra 'ontdekt' als vindplaatsen van spiritualiteit en heiligheid.¹⁷

Al deze veranderingen en vernieuwingen laten onver-

6. Winus de Rouw, 'Madonna van Gäöl in oude luister terug', in: *De Sleutel* (maart 2000) p. 15.

7. Margriet Oostveen, 'Manna bij Anna', in: *NRC-Handelsblad*, 6 augustus 1999; Fred Kamer, 'Het relatiebureau van de heilige Anna', in: *Algemeen Dagblad*, 30 juli 2001; 'Dag in Dag uit', in: *de Volkskrant*, 30 juli 2001; Eugène Brussee, 'Veel Annekes voor een manneke', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 1 augustus 2003, p. 16-17.

8. 'Bedevaarten zijn opnieuw populair', in: *de Volkskrant*, 19 juni 2000; 'Op bedevaart door heel het land', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 4 april 2003, p. 20-21.

9. Ad Hoogerwerf, 'Bisdom wil bedevaartsoord promoten' [Brielle], in: *Rotterdam Dagblad*, 30 juni 2000; Annelies de Reus, 'Bedevaartplaatsen in Nederland: rijk aan historie', in: *Nouveau* 13, 7 (juli 1998); Ingeborg van Teeseling, 'De nieuwe bedevaart. Uithuilen bij Diana', in: *Marië Claire*, december 2001, p. 106-110; [Het Grote Marianummer], *Studio, KRO-magazine*, nr. 51-52 (21 december 2002).

10. Bijv. de Rooms-katholieke jongeren in mei naar Heiloo.

11. Philippe van der Poel, 'Bidden met de voeten', in: *de Volkskrant*, 13 juli 2002.

12. 'Pelgrims', in: *De Sleutel* (juni 2000) p. 9.

13. Voorafgaande aan het muziekfestival Musica Sacra te Maastricht in 2003 liepen

de bezoekers eerst een bedevaart van Tongeren naar Maastricht, zie Kasper Jansen, 'Musica Sacra trekt veel pelgrims', in: *NRC-Handelsblad*, 22 september 2003.

14. Bert Sitters, *Bedevaartenroute. Op de fiets van Egmond naar Echnernach* (Delft: Elmar, 2002).

15. 'Per fietsbedevaart naar Sint Job toe', in: *Brabants Dagblad*, 14 mei 1998 ('herstelde traditie').

16. Inge Mink, '19 attracties voor nul euro!', in: *Kampioen* (april 2003) p. 30-33.

17. Zie bijvoorbeeld het programma van het Bureau voor Pelgrimswandelingen 'De Wandelmaat', met onder meer 'Wandelen langs en vanuit Stilleplekken, erva-

let dat 'traditionele' elementen nog altijd de boven- toon voeren binnen de Nederlandse bedevaartcul- tuur. Doch ook die 'traditionele' elementen zijn in be- weging, zodat het bijna niet meer mogelijk is om be- paalde zaken als 'oud' of als 'nieuw' te typeren. Ne- derlandse bisschoppen signaleren een herleving van de bedevaart en een herneming van oude tradities, omdat 'mensen op zoek zijn naar emotie, ze willen hun gevoel kwijt'.¹⁸ De bisschop van 's-Hertogen- bosch kondigde voor 2003 een eigen Mariajaar aan en liet het oude beeld van de → Bossche Zoete Lieve Moeder (dl. 2) voor het eerst in haar geschiedenis als peregrinante madonna van stal halen om een missio- naire rondgang door het bisdom te maken, teneinde geloofsafval en kwade krachten in de samenleving te stuiten.¹⁹ Al zijn er pastores die hierop inspelen, zoals we hierboven hebben gezien bij de doorwerking van BiN, toch zijn er nog al wat bedevaartculden die zich, juist vanwege hun grensoverschrijdend karakter, lij- ken te onttrekken aan de greep van parochieteams. Zo worden bekende en veelbezochte heiligdommen, zoals Heiloo of Amsterdam met zijn Stille Omgang, begeleid en gestimuleerd door regionale en landelij- ke organisaties. Soms lijkt een revitalisatie zelfs ge- heel buiten iedere organisatie om te gaan. In Dokkum heeft een toevallig 'wonder' de bedevaart onverwacht doen herleven, zij het dat veel pelgrims van een heel ander kaliber (New Age) zijn dan waarop men in de parochie is ingesteld.²⁰ In andere plaatsen zijn het weer rituelen die plots blijken te functioneren als hef- boom in de bedevaartconjuntuur. De autozegening in → Hoeven (dl. 2), onderdeel van de Christoffelver- ering aldaar, werd in 2003 ineens veel drukker be- zocht dan in de voorgaande jaren.²¹ In → Bostel (dl. 2) werd de jaarlijkse opvoering van het H. Bloedspel na 47 jaar weer hernomen.²² In → Breda (dl. 2) richtte

bisschop Muskens het middeleeuwse sacramentsgil- de van de Niervaart op 19 juni 2003 opnieuw op.²³ Ook pastores blijven, zoals hierboven reeds gemeld, belangrijke factoren voor intensiteit van een cultus. De recente overplaatsing van de pastoor van Ossendrecht, actief in de Kaatje Dierkxverering ter plaatse, naar → Dorst (dl. 2), betekende een stimulans voor de Markoenverering aldaar.

Nieuw, maar tegelijkertijd passend in een patroon dat al vele eeuwen bestaat, zijn de ervaringen van bede- vaarten naar aanleiding van een oorlog (of oorlogs- dreiging) of van een crisis in de agrarische wereld. In 1999, ten tijde van de Kosovocrisis, fungeerde de Ma- ria Ommegang van Bergen op Zoom (dl. 2) tevens als vredesmars.²⁴ Op 14 september 2002, bij de herden- king van 'Nine Eleven' en tijdens de aanloop naar de tweede Golfoorlog, kwamen meer mensen smeken bij de Bossche Zoete Lieve Moeder (dl. 2) dan in ande- re jaren.²⁵ De langlopende BSE-kwestie, de varkens- pest van 1999 en de mond- en klauwzeer-epidemie in 2001 stimuleerden bedevaarten naar plaatsen waar een beschermheilige van het vee wordt vereerd, met name Gerlachus van Houthem in → Houthem-St. Gerlach (dl. 3) en in → Loon op Zand (dl. 2) en Anto- nius Abt, Cornelius en Nicolaas van Tolentino.²⁶

Een totaal andere impuls tot de bedevaart in Neder- land werd geleverd door paus Johannes Paulus II met zijn beleid inzake zalig- en heiligverklaringen. Het jaar 2000 gaf de bedevaart naar de reeds genoemde Kaatje Dierkx (zuster Marie-Adolphine) in → Ossendrecht (dl. 2) een nieuwe impuls, omdat zij in dat jubeljaar als één van de 120 martelaren van China heilig werd verklaard.²⁷ Ook de heiligverklaring van Arnold Janssen op 5 oktober 2003, stichter van de Steyler Mis- sionarissen (→ Steijl, dl. 3), bracht deze persoon op- nieuw in de bekendheid en bevorderde zijn verering.²⁸

ringsmomenten aan de weg'. Vgl. Jan de Jongh, *Zomerstille. Liturgie maken tussen Pinksteren herfst. Een werk- en tekstboek* (Zoetermeer: Meinema, 1998); Thom Breukel, *Stille atlas van Nederland. Meer dan 100 plaat- sen om tot rust te komen* (Amsterdam: Bal- lans, 2000).

18. Vgl. bisschop Muskens 'Mensen wil- len meer emotie zien', in: *BN/De Stem*, 3 ju- ni 1998, p. 13 (bedevaart Aardenburg).
19. Zie www.bisdomdenbosch.nl/nieuws/bisdomnws/mariajaar-aankondiging.htm
20. Zie over deze ontwikkeling: Paul Post, *Het wonder van Dokkum. Verkenningen van een populair religieus ritueel* (Nijmegen: Valkhof Pers, 2000).

21. 'Steeds meer animo voor autozege- ning Hoeven', in: *Spits*, 7 juli 2003.

22. Karin van Krevel, 'Bloedspel niet mo- dern, wel dramatisch', in: *Brabants Dag- blad*, 27 mei 1999.

23. Jan Peeters, 'Tiener wekt middel- eeuwse gilde tot leven', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 21 maart 2003; 'Waar een wil is, is een weg', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 6 juni 2003, p. 24.

24. 'Maria Ommegang wordt vredes- mars', in: *BN/De Stem*, 11 juni 1999.

25. Peter de Graaf, 'Zoete Lieve Moeder van Den Bosch biedt troost', in: *de Volks- krant*, 1 oktober 2001.

26. 'Veel "pelgrims" bij bedevaart Ger-

lachus', in: *Brabants Dagblad*, 26 mei 1999; Guido de Vries, 'Bekommerd om het vee', in: *NRC-Handelsblad*, 6 april 2001; 'Nico- laas tegen MKZ', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 4 mei 2001. Er ontstond toen ook een gro- te vraag naar beelden van Antonius en het varken, 'Aldus', in: *Het Parool*, 3 april 2001. Ook waren er anti-veeruimings mara- thonkerkdiensten, zie: *NRC-Handelsblad*, 23 mei 2001.

27. 'Geen processie, wel stille bede- tocht', in: *BN/De Stem*, 10 juli 2000.

28. Wil van Leeuwen, 'Een half-Neder- landse heilige', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 19 september 2003, p. 12-13; zie ook: www.steyler.org.

Op 20 december 2002 verklaarde de paus Maria-Teresa Tauscher, die wordt vereerd in de Carmel van het God- delijk Hart van Jezus te → Sittard (dl. 3), tot dienares Gods waarna het zaligverklaringsproces van start kon gaan. Ter ere van de missionaris Eustace van Lieshout, van wie op 15 april 2003 de heroïsche deugden werden bevestigd, is in Nederland daarentegen geen cultus ont- staan. Hij werkte en stierf in 1943 in het Braziliaanse Be- lo Horizonte, waar rond zijn graf een populair heilig- dom is verrezen met tal van miraculeuze genezingen.²⁹ De heiligverklaring van de Friese carmeliet Titus Brandsma leek nabij te zijn, maar is weer op de lange baan geschoven omdat het voor de procedure vereiste tweede wonder niet authentiek bleek te zijn. Een naar hem genoemde stichting tracht, via het houden van novenen, het tij weer te keren. Op 24 januari 2004 werd te Bolsward daartoe een Titus Brandsma Museum ge- opend. Mede dankzij de inspanningen van zijn ordege- noten blijft wereldwijd de waardering voor Titus groei- en. Voor de passionisten in → Munstergeleen (dl. 3) lijkt de verheffing van hun zalige pater Karel Houben tot heilige wél naderbij gekomen, nu een tweede gene- zingswonder, dat op zijn voorspraak zou zijn gebeurd, voor de kerkelijke rechtbank wordt gebracht.³⁰

Terwijl enerzijds bedevaarttradities blijven bestaan of herleven en er nieuwe tradities worden geïnitieerd, zijn er anderzijds bedevaarten en daarmee samen- hangende rituelen die verdwijnen. Zo wordt de Maria- omdracht te → Nijmegen (dl. 1) niet meer gehouden en hield de bedevaartplaats → Klimmen (dl. 3) in 2001 op te bestaan omdat de cultusbeheerder eenvou- digweg te oud werd.³¹

Juist omdat de bedevaartcultuur voortdurend in trans- formatie is, dient men steeds opnieuw de vraag te stel- len of een als zodanig aangeduide plaats ook werkelijk een bedevaartplaats is. In het eerste deel van het lexicon hebben wij daarom de vijf criteria genoemd waar- aan een lokale cultus moet voldoen om bedevaartplaats te worden genoemd. Tevens hebben wij gewezen op het nadeel van een 'canon' van Nederlandse bedevaart- plaatsen: sommige plaatsen die nipt aan de criteria vol-

doen krijgen als het ware een label van echtheid, ande- re plaatsen die net niet aan de criteria voldoen, vallen voorgoed buiten de boot. Dit alles is op zich niet pro- blematisch, iedere inventarisatie dient zich immers te houden aan, vaak arbitraire, begrenzings. Wel pro- blematisch is het dat wanneer een iets andere gezichts- hoek wordt ingenomen of wanneer nieuwe informatie boven water komt, sommige plaatsen uit de genoemde canon verwijderd zouden moeten worden en andere, in een eerder stadium gediskwalificeerde plaatsen daarin juist zouden moeten worden opgenomen. Wellicht dat, achteraf gezien, bijvoorbeeld de Kroezeboom te → Fleringen (dl. 1) en de Ploechkapel te → Dordrecht ten onrechte een plaats hebben gekregen in het lexicon, omdat zowel het cultusobject als het grensoverschrij- dende karakter van de cultus kwestieus is.³² Van ande- re plaatsen daarentegen is het bedevaartkarakter weer bevestigd. Zo levert een recent in Amsterdam gevon- den pelgrimsinsigne het 'definitieve bewijs' van de middeleeuwse Mariabedevaart naar de Noorderkerk in → Hoorn (dl. 1).³³ In 2000 bestond bij de redactie nog enige twijfel over de opname van de cultusoorde van O.L. Vrouw bij Moeder Martina aan de Heerderweg te → Maastricht (dl. 3) en de universele Maria in Joman- da's bedevaartkapel te → Valkenburg (dl. 3). Nu, enkele jaren later, blijken beide plaatsen een institutionali- sering en zelfs enige internationalisering te hebben meegemaakt, zodat van een bedevaarttraditie kan wor- den gesproken. Martina's 'Tuin van Eden' trekt bij- voorbeeld bedevaartgangers uit België aan terwijl naar de kapel van Jomanda bezoekers uit geheel Nederland en van vele andere nationaliteiten hun weg vinden.³⁴ Bij de selectie voor dit vierde deel hebben de plaatsen → Oirsbeek en → Roermond het voordeel van de twij- fel gekregen.

Het functioneren van een bedevaartplaats is direct ver- bonden met de aanwezigheid van een cultusobject dat bij de bezoekers in hoog aanzien staat. Dergelijke ob- jecten, soms van grote waarde, zijn in onbewaakte heil- igheden volstrekt weerloos. Nog steeds wordt regel- matig ergens een cultusobject vernield, in de regel

29. 'Nederland wordt zalig verklaard', in: *Katholiek Nieuwsblad*, 18 april 2003, p. 18.

30. Jan Peeters, 'Munstergeleen in span- ning na "wonder"', in: *Katholiek Nieuws- blad*, 9 januari 2004, p. 7.

31. Henry van Rooij, 'De groep werd kleiner en de route steeds korter', in: *Bisdomblad*, 7 mei 1999, p. 4-5 (Nijmegen); Lotte van Doorn, 'Zien is geloven', webpagina Wereldomroep

van 13 april 2001 (www.rnw.nl/special/nl/).

32. Zie de bespreking van deel 1 door A.Ph.F. Wouters in *Holland* 30 (1998) p. 416-417.

33. J.J.E. van Beuningen, A.M. Kolde- weij, D. Kicken, *Heilig en Profaan 2: 1200 laatmiddeleeuwse insignes uit openbare en particuliere collecties* (Cothen: Stg. Mid- deleeuwse Religieuze en Profane Insig-

nes, 2001) p. 338, afb. 1408.

34. [Advertentie heiligdom] in: *Dagblad De Limburger*, 13 augustus 2002, p. A4; Jasper Groen, 'Met Maria kun je heel gewoon praten', in: *Dagblad De Limburger*, 15 augustus 2002; 'Maastricht gedooft illegale "Maria-handel"', in: *Dagblad De Limburger*, 15 augustus 2002; 'Mariaverering', in: *Trouw*, 16 augustus 2002, p. 3.

uit baldadigheid of vandalisme, zoals meer dan eens is overkomen aan het Mariabeeld en de -kapel in Moergestel (→ bijlage 6). Kunstzinnige of -historische cultusobjecten worden daarenboven voortdurend bedreigd door diefstal (→ Maastricht, dl. 4). Bij het ontvreemden van de zilveren kroon van het middeleeuwse pijp-aarden Mariabeeldje van → Aarle-Rixtel (dl. 2), vernielde de dief en passant het kostbare object.³⁵ Opmerkelijk is overigens dat voor de bezoekers van de heiligdommen de waarde van het cultusobject niet zozeer in de originaliteit ervan lijkt te liggen. Na vernieling of vermissing en vervanging door een kopie van het oorspronkelijke object, blijkt een cultus niet of nauwelijks te zijn aangetast. Deze constatering doet vermoeden dat voor de pelgrims zelf de locatie belangrijker is dan het object.

1.1. BiN deel 4

Al direct bij het begin van het BiN-project in 1993 was gepland dat een index en de cumulatief geordende bijlagen van alle delen achterin deel drie een plaats zouden krijgen. De sterk groeiende omvang van ieder deel kwam echter met deel drie tot een fysiek maximum ten aanzien van de boekband, waardoor van de index moest worden afgezien. Bovendien bleek het aan die index verbonden werk zo omvangrijk, dat besloten werd deze, inclusief de bijlagen, later apart uit te geven. Sinds september 2001 hebben niet minder dan vijf personen aan de index gewerkt: Yvonne Mathijssen (dln. 1 t/m. 4), Sander Evers (dl. 1), Vera Hamers (dl. 3) en Antoine Jacobs (dl. 3). Mathijssen heeft uiteindelijk het monnikenwerk op zich genomen om van de index één geheel te maken, hetgeen zij met grote acribie en inzet heeft voltooid. Het resultaat is een verfijnd register, ook wel de 'BiNdex' genoemd, waarmee niet alleen op persoons- en plaatsnamen maar ook op onderwerpen en thema's gestructureerd kan worden gezocht.³⁶

De index en de cumulatieve bijlagen dienen in aanvulling op elkaar te worden gebruikt.³⁷ Op verzoek van gebruikers van het lexicon is er in dit deel nog een extra bijlage toegevoegd: een lijst van nog actieve bedevaartplaatsen. Om de vaste systematiek en numme-

ring van de onderscheiden bijlagen in de vorige drie delen niet te doorbreken, werd deze toegevoegde lijst genummerd als 'bijlage 2b'. Deze lijst heeft echter geen definitief karakter aangezien de kwalificatie 'actieve bedevaartplaats' gold voor de respectieve productiedata van de verschillende delen, dus 1997, 1998, 2000 en 2004. Sindsdien kunnen actieve bedevaartplaatsen weer inactief of inactieve juist weer actief (gerevitaliseerd) zijn geworden.

Sinds het verschijnen van het derde lexicondeel (2000) konden dankzij recensies³⁸, oproepen in tijdschriften³⁹ en eigen onderzoek uiteindelijk nog 17 nieuwe bedevaartplaatsen aan de reeds 641 beschreven heiligdommen worden toegevoegd. Aangezien deel 4 geen aparte bijlage 1 kent, die als inhoudsopgave op het niveau van de opgenomen bedevaartplaatsen fungeert, volgt hier het lijstje van de in dit deel opgenomen plaatsen met cultusobject en provincieaanduiding:

Chèvremont	O.L. Vrouw van Chèvremont	L
Groot-Zundert	O.L. Vrouw	NB
Heer	Gerardus Majella	L
Heerlen	Job	L
's-Hertogenbosch	Hubertus	NB
Kruisland	Laurentius	NB
Maastricht	O.L. Vrouw van de Wonderdadige Medaille	L
Mijldoorn	Heilige Heuvel; heilige Eik/koortsboom	NB
Mijzen	O.L. Vrouw van Mijzen	NH
Nunhem	Elisabeth van Hongarije	L
Oirsbeek	O.L. Vrouw van Oirsbeek	L
Reuver	Barbara	L
Roermond	Jacobus de Meerdere	L
Rucphen	O.L. Vrouw van de Berg Carmel	NB
Valkenswaard	O.L. Vrouw / Vrouwe van Alle Volkeren	NB
Venlo	Giovanni (Don) Bosco	L
Vinkeveen	O.L. Vrouw van Lourdes	U

Op twee na liggen alle plaatsen in Noord-Brabant en Limburg. Ze zijn grotendeels in de 19e en de 20e eeuw ontstaan. Naast drie middeleeuwse bedevaartculten (Mijzen, Nunhem, Zundert), zijn ook drie recent ontstane heiligdommen opgenomen: Oirsbeek, Roermond en Valkenswaard. In het meervoudige bedevaartsoord Roermond (vgl. → dl. 3) wordt sinds 1999 de cultus van de H. Jacobus actief gepropageerd, ten-

35. Pleun van Straten, 'Aarle-Rixtel rouwt om Mariabeeldje', in: *Eindhovens Dagblad*, 8 juli 2000.

36. De technische ondersteuning bij de index vanuit het Meertens Instituut – voor de indicering werd onder meer een speciaal computerprogramma ontwikkeld – was in handen van drs. Maarten van der Peet.

37. Koos Schell van het Meertens Instituut realiseerde de samenvoeging van deze bijlagen.

38. Zie noot 1; voor een min of meer volledig overzicht van alle tientallen verschenen wetenschappelijk en niet-wetenschappelijke recensies, besprekingen, interviews etc betreffende het project zie de

BiN-website.

39. Korte bijdragen ('Gezocht: bedevaartplaatsen!') met oproepen tot het aanleveren van niet in het lexicon voorkomende bedevaartplaatsen verschenen in 2001 en 2002 in *Trajecta* 10,2 (2002) p. 192; *De Maasgouw*, *Noordbrabants Historisch Nieuwsblad* en *Signum* 13 (2001) p. 114.

einde van Roermond een nieuwe Santiago(halte-) bedevaartplaats te maken. Hoewel slechts enkele jaren geleden ontstaan, lijkt de cultus, gezien het snel groeiend aantal bezoekers van buiten de stad, de kwalificatie van bedevaart nu al waar te kunnen maken. De beginnende bedevaart past geheel bij hedendaagse verschijnselen als musealisering, folklorisering en met name ook revitalisering van de 'Camino' naar het Spaanse Santiago de Compostela.⁴⁰ Dit Nederlandse filiaal- of halteheiligdom kan daarom, als een van de jongste cultusoornden die in het lexicon beschreven worden, symbool staan voor de grote veranderingen in de benadering en beleving van bedevaarten in de afgelopen jaren.

1.2. BiN on Line (BoL)

Reeds bij de start van het BiN-project is begonnen met de aanleg van een database. Vanwege de groeiende omvang van het project en de prioritering van boekpublicaties, is deze database jarenlang alleen op het niveau van de kerngegevens bijgehouden. Een tegelijk opgaan van beide projecten bleek qua omvang en aard van de werkzaamheden niet goed te realiseren. Na publicatie van deel 3 is begonnen om de eenvoudige database uit te breiden. Er is er voor gekozen de beschrijvende teksten zoals die in het lexicon voorkomen via het web raadpleegbaar te maken. Zo is een eenvoudige database ontstaan, Bin on Line of BoL, die is samengesteld uit de verschillende lemma's en hun vaste onderdelen. De databank omvat in feite zeven gekoppelde databases met betrekking tot 658 lemma's of bedevaartplaatsen (<http://www.meertens.nl/bol/>). Elke heilige plaats is volgens een vast stramen beschreven: Kerngegevens; Topografie; Cultusobject; Verering; Materiële Cultuur; Bronnen; Illustraties.

Al is deze bedevaart-databank in eerste instantie niet meer dan de elektronische weergave van de boekuitgave, in de loop van de tijd zal ze steeds meer aanvullingen en verbeteringen gaan bevatten.⁴¹ Zo zal de betekenis van de databank blijven toenemen, waarbij

natuurlijk ook de intrinsieke voordelen van het web komen, namelijk de mogelijkheid van raadpleging op afstand en de (grotere) zoekmogelijkheden. Meer informatie daarover is te vinden op de website.

De databank van gediskwalificeerde bedevaartplaatsen (niet in het lexicon opgenomen cultusplaatsen), bestaande uit zo'n 655 korte 'lemma's' of documenten, bevat summier informatie en/of onafgemaakte tekstjes over deze plaatsen. Deze database zal voorlopig niet on-line beschikbaar kunnen worden gesteld vanwege de veelal nog onbewerkte staat van de teksten. De bijbehorende, eveneens vaak beperkte en niet systematisch geordende papieren dossiers kunnen op het Meertens Instituut op afspraak worden ingezien.

2. Structuur en gebruik van het lexicon

2.1. De vier delen

Het BiN-lexicon bestaat uit drie delen met in totaal 658 bedevaartplaatsen. In dit vierde deel worden, volgens een alfabetische ordening, de bedevaartlocaties (17 plaatsen) besproken die liggen of gelegen hebben in geheel Nederland en een aanvulling vormen op de plaatsen in de voorafgaande drie delen. De plaatsen zijn gerangschikt op de naam waarmee de bedevaartplaats gewoonlijk wordt aangeduid. Dat hoeft dus niet noodzakelijkerwijs een officiële plaats- of gemeentenaam te zijn.

In deel 1 (1997) worden de bedevaartplaatsen in de provincies boven de grote rivieren en in Zeeland (210 plaatsen) besproken, in het tweede deel (1998) de bedevaartplaatsen in de provincie Noord-Brabant (221 plaatsen) en in het derde deel (2000) de bedevaartplaatsen in de provincie Limburg (210 plaatsen). De delen bevatten geen algemene literatuur- of afkortinglijsten omdat per lemma alle relevante archivalische en literaire bronnen alsmede de secundaire literatuur zo volledig mogelijk zijn vermeld. In de vorige delen was op deze plaats aangekondigd dat in deel 4 ook een algemene literatuurlijst zou worden opgenomen. Bij nadere overweging, bleek zo'n lijst echter geen directe toegevoegde waarde te leveren, zodat be-

40. Jan van Herwaarden ed., *Pelgrims door de eeuwen heen; Santiago de Compostela* (Utrecht: HES, 1985); Alois Fink, *Strassen nach Santiago de Compostela: Auf den Spuren der Jakobspilger* (München: Süddeutscher Verlag, 1988); Klaus Herbers & Robert Plötz ed., *Spiritualität des Pilgers. Kontinuität und Wandel* (Tübingen: Gunter Narr, 1993); J. Roding, 'Hedendaagse pelgrims naar Santiago de Compostela. Over pel-

grimage en religieuze identiteit', in: E. Henau, J. Pieper, M. van Uden eds., *Bij geloof, Over bedevaarten en andere uitingen van volksreligiositeit* (Hilversum: Gooi & Sticht, 1991) p. 83-103; Paul Post, 'Pelgrims tussen traditie en moderniteit. Een verkenning van hedendaagse pelgrimsverslagen', in: J. Pieper e.a. (ed.), *Bedevaart en pelgrimage tussen traditie en moderniteit* (Baarn: Gooi & Sticht, 1994) p. 7-37.

41. In dat opzicht is deze database fundamenteel anders dan bijvoorbeeld de databank van Italiaanse heiligdommen (www.santuaricristiani.it), waarin in een groot aantal velden de blote feiten en data zijn ingevoerd en die daarmee als algemene research-database fungeert. Omdat BoL de weergave is van het lexicon, worden niet alleen data, maar ook samenhangende overzichten en analyses gegeven.

sloten is ze achterwege te laten.

Verder zijn in elk deel, met uitzondering van dit vierde, in de bijlagen overzichtskaarten opgenomen, met behulp waarvan de verspreiding van de bedevaartplaatsen in chronologisch en typologisch opzicht kan worden gevolgd. De eventuele kleurenillustraties zijn opgenomen in aparte katernen. Daarna wordt binnen de desbetreffende lemma's verwezen.

De lemma's zijn zoals gezegd alfabetisch geordend, maar binnen één dorp, stad of gemeente kunnen zich meerdere bedevaartoornden bevinden. Deze zijn in de regel ieder afzonderlijk, onder dezelfde plaatsnaam in de chronologische volgorde (volgens het ontstaan van de desbetreffende bedevaarten), beschreven.

Achter in elk deel van het lexicon zijn bijlagen opgenomen waarin de kerngegevens van ieder lemma systematisch zijn geordend. In dit vierde deel zijn de bijlagen van alle delen cumulatief opgenomen. Hiermee kan gemakkelijker een inzicht worden verkregen in de chronologische en geografische spreiding van de bedevaartplaatsen, de typologie van de cultusobjecten en de bedevaartcyclus.

2.2. De afzonderlijke lemma's

Het piéce de resistance van het gehele lexicon is de som van de 658 afzonderlijke beschrijvingen van bedevaartplaatsen. Deze lemma's zijn geconcipieerd door ruim 110 auteurs uit verschillende wetenschappelijke disciplines; aan dit addenda en index-deel hebben 8 auteurs en 5 bewerkers van de index en de bijlagen meegewerkt. Vanwege deze verscheidenheid zijn er – uiteraard – verschillen in werkwijze en accentuering. Alle lemma's zijn op uniforme wijze volgens een bepaald model samengesteld. Ieder lemma bestaat uit vijf hoofdonderdelen die idealiter tezamen een complete cultusbeschrijving bieden: 'Kerngegevens', 'Topografie', 'Cultusobject', 'Verering' en 'Bronnen'. Hieronder wordt aangegeven wat de lezer zoal kan aantreffen in ieder van deze onderdelen.

– Kerngegevens

Dit onderdeel bevat algemene gegevens plus een korte karakterisering van de bedevaart (-plaats). Als kop boven het lemma staan de naam van de bedevaartplaats, de naam van de gemeente waarbinnen die plaats ligt en de afkorting van de provincie vermeld. Onder Locatie wordt verstaan de plaats in engere zin (dus niet het dorp of de stad) waar het heiligdom zich bevindt: bijvoorbeeld een kerk of een aparte kapel binnen een kerk. Het gaat hier in principe om de huidige locatie of om de laatste locatie in het verleden.

Wanneer er meerdere locaties zijn geweest (of verplaatsingen van de ene locatie naar de andere), worden die in de regel verderop in het lemma, onder 'Topografie', nader toegelicht.

Onder Bisdom wordt verstaan het diocees waarbinnen de locatie naar de huidige grenzen van de bisdommen is gelegen. Ook bij de beschrijving van middeleeuwse plaatsen is deze hedendaagse indeling doorgevoerd.

Onder Cultusobject wordt verstaan de persoon of de zaak tot welke de bedevaartgangers zich richten: het (hoofd-)doel van hun bedevaarten. Tussen haakjes staat aangegeven of het gaat om een beeld, reliek of een ander object.

Onder Datum wordt verstaan de bedevaart- of feestdag die gehouden wordt in een bepaalde bedevaartplaats (→ bijlage 5). Indien er sprake is van meer dagen (octaaf of noveen) of maanden (bijvoorbeeld de Mariamaanden mei en oktober) of van onregelmatig bezoek gedurende het gehele jaar, dan zijn dergelijke data eveneens vermeld. Degene die in een bepaalde bedevaartplaats op de desbetreffende (feest-)datum aanwezig zou willen zijn, doet er verstandig aan om vooraf te informeren of de viering niet wegens omstandigheden is verplaatst.

Onder Periode wordt verstaan de tijdspanne waarin, voor zover bekend, de cultus 'actief' is geweest als bedevaartplaats. Deze aanduiding is soms noodgedwongen vaag gebleven (bijvoorbeeld 'middeleeuwen') omdat de aanvang van de cultus niet altijd bekend is. Ook bleek het niet in alle gevallen mogelijk te zijn om aan te geven wanneer een bepaalde bedevaart is opgehouden te bestaan. Wanneer over eeuw- of jaaraanduidingen onzekerheid bestaat, is daarachter een vraagteken geplaatst.

Onder Adres staan de adresgegevens van het heiligdom vermeld, althans wanneer dit nog bestaat. Het gaat hier in de regel om het adres van een kerk of de naastgelegen pastorie, of van een kapel. Van middeleeuwse devoties die niet meer bestaan of waarvan de locatie is verdwenen, is geen adres opgenomen, maar is getracht de plaats onder 'Topografie' te localiseren. Waar van een voormalig heiligdom elementen zijn blijven bestaan, is wel het adres van het bouwwerk opgenomen. Soms is onder Adres ook een direct betrokken, organiserende instelling of broederschap vermeld wanneer die voor verder onderzoek van belang zou kunnen zijn.

Na de kerngegevens wordt in enkele zinnen een Karakterisering gegeven van de essentialia van de bedevaartplaats en -cultus.

– Topografie

Dit onderdeel bevat nadere gegevens over de locatie van de bedevaartplaats en de omgeving ervan. Afgestemd op de ouderdom van de cultus worden een geschiedenis en een omschrijving van de sacrale ruimte gegeven, met informatie over de bij de cultus betrokken gebouwen (kerken en kapellen; en hiervan eventuele voorgangers) en de kunst- en bouwhistorie (bouwstijl/wijze en -jaren). Voorts wordt de plaats van het cultusobject binnen de sacrale ruimte nader omschreven; indien van toepassing wordt ook een situering gegeven van een altaar, processiepark, staties, wegkapellen, putten, bomen, grotten, etc.

– Cultusobject

In dit onderdeel wordt het object waarnaar de verering van de pelgrims uitgaat, beschreven. Eerst volgen een presentatie van hagio- of biografische gegevens over de vereerde persoon en enige informatie over de verspreiding van zijn of haar cultus sinds het ontstaan ervan. Vervolgens wordt een beschrijving gegeven van de aanwezige cultusbeelden en relieken (grootte, materiaal, techniek, datering, iconografische typering, attributen, stijl, kleding, kroning, etc.).

– Verering

Het centrale onderdeel van elk lemma is 'Verering', bevattende de geschiedenis van de bedevaartpraxis en een beschrijving, voorzover van toepassing, van de hedendaagse situatie (voor het vierde deel: 2000-2003).

Wanneer veel materiaal over een bepaalde verering bekend is, wordt uitvoerig op een en ander ingegaan; wanneer slechts weinig gegevens beschikbaar zijn, blijft een lemma noodgedwongen kort. De hieronder genoemde aandachtspunten vormen tezamen een opbouwschema dat voor de meeste plaatsen niet volledig kon worden uitgewerkt door gebrek aan gegevens of omdat niet alle aandachtspunten van toepassing bleken te zijn:

- Oorsprongverhaal of -legende (met eventuele varianten); andere vertellingen; bedevaartmotieven.
- De belangrijkste data en gebeurtenissen uit de geschiedenis van de bedevaart; eventueel opkomst, verval en wederopbloei; ingen en/of veranderingen van de cultus.
- Feestcyclus, bedevaartdagen en -tijden; jubelfeesten en de eventueel aan de bedevaart verbonden af-laten.
- Geestelijke context; begeleiding van de pelgrims

door de geestelijke(n) van de eigen parochie of door reguliere geestelijken; volksmissies.

- Bedevaartvormen: individueel, 'opgelegde bedevaarten', broedersschappen en verenigingen, processie- of groepsbedevaarten; routen, 'tussenstaties' onderweg.
- Actores: motivaties, gender, leeftijden, sociale stratificatie, herkomst.
- Cultusvormen, gebruiken, rituelen ter plaatse (zoals wijdingen, reliekvereringen, processies, zegeningen van mens of dier); het mee naar huis nemen van (gewijd) water, brood e.d.; mirakelen (mirakelboeken); intenties en intentieboeken.
- Bezoekstatistiek / uitstralingsgebied in verleden en heden; eventueel ook een aanduiding van de verspreiding van deze verering naar andere cultusplaatsen of filiaties.
- Sociaal-economische en politieke context, waarbij bijvoorbeeld kan worden gedacht aan kermis/markt, bedevaartindustrie, wrijvingen tussen verschillende belangengroeperingen of gezindten ('processieverbod'), toerisme, receptie en beeldvorming van de bedevaartplaats.

Als laatste element onder 'Verering' worden, voorzover aanwezig en bekend, de materiële cultuur, devotionalia en devotioneel drukwerk beschreven. Op dit gebied is in de lemma's niet gestreefd naar volledigheid. In veel gevallen werd slechts hetgeen voorhanden was beschreven. Het kan gaan om: verbeelding van de cultus in kunst en eventueel literatuur (jeugdboeken, kerkelijk toneel); votief- en offergeschenken; pelgrimstekens, medailles, kaarsen, replica's van het cultusobject, bedevaartsouvenirs etc. Behalve in de plaatsen zelf is dergelijk materiaal te vinden in museale en particuliere collecties. Devotioneel drukwerk, zoals bedevaartboekjes, litanieën, strooiblaadjes, bedevaartliederen, affiches, prentjes, vaantjes etc., wordt onder een apart kopje vermeld.

– Bronnen

Onder 'Bronnen' worden archieffondsen, geschreven en gedrukte bronnen, secundaire literatuur, beeldmateriaal en overige bronnen vermeld die betrekking hebben op de cultus in een bepaalde plaats. Het devotionele drukwerk en de materiële cultuur van een bedevaartplaats zijn uiteraard ook bronmateriaal. Vanwege hun directe verbinding met de bedevaartpraxis zijn deze categorieën echter, als laatste onderdeel, ondergebracht bij 'Verering'.

Drie categorieën van bronnen worden onderscheiden:

A1 Archivalische en andere onuitgegeven schriftelijke bronnen.

A2 Tekstedities van onder **A1** genoemde bronnen. Vanwege de soms moeilijke scheiding kan een overlap met categorie **B** voorkomen. Wanneer er geen tekstedities worden vermeld, wordt alleen **A** aangegeven.

B Alle secundaire literatuur die relevant wordt geacht voor de beschreven bedevaart. De literatuur is chronologisch (volgens jaar van publicatie) geordend en soms beredeneerd. In de regel wordt ook de naam van de uitgever vermeld.

C Alle overige bronnen, zoals de bestanden op het Meertens Instituut (PIMI; deze letters staan voor 'P.J. Meertens-Instituut', tot 1998 de officiële naam van het huidige Meertens Instituut); allereerst het BiN-dossier dat van elke bedevaartplaats is aangelegd en dat eventueel kan worden ingezien. Van sommige lemma's bestaat een omvangrijk dossier; van andere lemma's bieden de dossiers echter slechts weinig extra informatie. Een BiN-dossier bevat gewoonlijk (kopieën van) artikelen, bronnen, devotieel drukwerk en devotionalia. Een aantal dossiers bevat ook de ingevulde exemplaren van de op de plaats betrekking hebbende volkskundevragenlijsten over bedevaart (VKVL) uit 1959 of 1993.

Onder **C** worden ook audiovisuele en mondelinge bronnen genoemd, of andere specifieke bronnen die niet onder **A** of **B** kunnen worden geklasseerd. Hierbij kan gedacht worden aan materiële voorwerpen die bewaard worden of gedocumenteerd zijn bij andere instellingen dan het Meertens Instituut, zoals de Stichting Kerkelijke Kunst Nederland (SKKN) te Utrecht, het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) te Nijmegen en het Nederlands Omroepbedrijf (NOB) te Hilversum.

Elk lemma wordt afgesloten met de naam van de auteur. Korte gegevens over zijn of haar persoon zijn te vinden in → bijlage 7.

3. Afgeleide resultaten

In dit overzicht worden publicaties van BiN-medewerkers genoemd, die te maken hebben met Nederlandse bedevaartplaatsen tot en zijn voortgevloeid uit het project. De volgorde is alfabetisch naar auteursnaam:

Charles Caspers:

- 'Bedevaart in de Middeleeuwen', in: *Jota* 7 (1995) p. 22-30.
- 'Zeshonderdvijftig jaar Mirakel van Amsterdam. Activiteiten en publicaties in 1995', in: *Volkskundig bulletin*, 21 (1995) p. 413-417.
- 'Een stroom van getuigen. Heiligenlevens en heiligenverering in katholiek Nederland circa 1500 – circa 2000', in: Anneke B. Mulder-Bakker & Marijke Carasso-Kok ed., *Gouden legenden. Heiligenlevens en heiligenverering in de Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 1997) p. 165-179.
- 'Ontboezemingen bij het lexicon Bedevaartplaatsen in Nederland', in: *Signum*, 10 (1998) p. 6-12.
- 'Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant. Kennismaking met een lexicon', in: *Brabants Heem* 51 (1999) p. 77-87 [i.s.m. P.J. Margry].
- 'Scherpenheuvelbedevaarten uit Noord-Brabant, in het bijzonder de (doods)kistprocessie van Breda', in: P.H.A.M. Abels e.a. ed., *Van tweeën één. Kerk en West-Brabant door de eeuwen heen. Vijfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* (Delft: Eburon, 2001) p. 115-148 [i.s.m. Marcel Gielis].
- 'Liduina, the Virgin of Schiedam. Rise, Flourishing and Waning of a Saint Cult, c.1400 – c.2000', in: Hein Blommestijn, Charles Caspers & Rijcklof Hofman ed., *Spirituality Renewed. Studies on Significant Representatives of the Modern Devotion* (Leuven: Peeters, 2003) p. 193-207.
- 'Saints' Cults and Pilgrimage Sites in the Netherlands', in: Graham Jones ed., *Saints of Europe. Studies Towards a Survey of Cults and Culture* (Donington: Shaun Tyas, 2004) p. 29-42 [i.s.m. P.J. Margry].

Willem Frijhoff:

- 'Een stadspatrones, een kapittelheilige en twee halve lichamen: Maria, Walburgis en Justus', in: M. Groothedde e.a. ed., *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk* (Zutphen: Walburg Pers, 1999) p. 189-214.
- 'Bedevaart, heiligheid, sacraliteit: op weg naar een nieuw historisch onderzoeksprogramma', in: Paul Post & Louis van Tongeren ed., *Devotieel ritueel. Heiligen en wonderen, bedevaarten en pelgrimages in verleden en heden* (Kampen: Gooi & Sticht, 2001) p. 183-202.
- 'De oorsprong van de Heilige Stede van Hasselt: een intrigerend maar onoplosbaar raadsel?', in: *IJsselacademie* 24, 4 (december 2001) p. 100-108.

Antoine Jacobs:

- 'Bedevaarten in bloei: Limburgse devoties', in: *Inzet. Voor wie werkt aan liturgie* 29, 4 (2000) p. 110-114.

Jeroen de Jong:

- *Ziekte en Zaligheid. Heilige 'genezers' in Nederlandse bedevaartsoorden* (Amsterdam/Overveen: Boom/Belvédère, 1997) 128 p. [de hoofdstukken van dit boek zijn eerder verschenen als artikelen in het AMC-Magazine (maandblad van het Amsterdams Medisch Centrum) in de jaargang 1996-1997 en vormden een basis voor de desbetreffende lemma's in BiN 1].

Peter Jan Margry:

- 'Inventarisatie van bedevaartplaatsen in Nederland', in: *Correspondenten Contact P.J. Meertens Instituut*, nr. 4 (1993) p. 6-11.
- 'Het project Bedevaartplaatsen in Nederland: een plaatsbepaling', in: *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) p. 19-59 [i.s.m. Paul Post].
- 'De ontwikkeling van de Sint Jansverering en de kwestie van de continuïteit van de Sint Jansprocessie te Laren', in: *Tussen Vecht en Eem* 12 (1994) p. 95-104.
- 'Heilige plaatsen in het Zuidnederlandse cultuurlandschap', in: G. Bakker ed., *Pelgrimspad [Lange-afstandwandelpad 7 van 's-Hertogenbosch naar Visé]* (Amersfoort: SLAW, 1994) p. 14-17 [2e herziene druk in 2000 onder de titel: *Pelgrimspad. Deel 2 Brabant en Limburg*, p. 18-21].
- 'De creatie van heilige ruimten in negentiende-eeuws Nederland: het Martelveld te Brielle', in: J.C. Okkema e.a. ed., *Heidenen, Papen, Libertijnen en Fijnen. Artikelen over de kerkgeschiedenis van het zuidwestelijke gedeelte van Zuid-Holland van de voorchristelijke tijd tot heden* (Delft: Eburon, 1994) p. 249-276.
- 'Bedevaartrevival? Bedevaartcultuur in het Bataafs-Franse Nederland (1795-1814)', in: *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 3 (1994) p. 209-232.
- 'In Memoriam Miraculi. Jubelfeesten rond het Amsterdamse sacramentsmirakel', in: G. van den Hout e.a. ed., *Het Mirakel: 650 jaar Mirakel van Amsterdam 1345 – 1995* (Aerdenhout: GSO, 1995) p. 20-34.
- 'Accommodatie en innovatie met betrekking tot traditionele rituelen. Bedevaarten en processies in de moderne tijd', in: M. van Uden e.a. ed., *Oude sporen, nieuwe wegen. Ontwikkelingen in bedevaartonderzoek* (Baarn: Gooi & Sticht, 1995) p. 168-201.
- 'Wallfahrt zwischen Inventarisierung und Analyse. Ein niederländisches Forschungsprojekt in historiographischem und methodologischem Kontext', in: *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 39 (1994 [verschenen in 1995]) p. 27-65 [i.s.m. Paul Post].
- 'Bedevaartcultuur in millennialistisch Nederland', in: *Religieuze bewegingen in Nederland* 30 (1995) p. 89-119.
- Redactie van en inleiding in: *Goede en slechte tijden: het Amsterdamse Mirakel van Sacrament in historisch perspectief* (Aerdenhout: GSO, 1995) 80 p.
- 'Heiloo's heilige plaatsen: oude devoties, revitalisatie en cultusfiliaties', in: C. Streefkerk e.a. ed., *Heiloo voor en na Willibrord. Opstellen over de geschiedenis van Heiloo* (Heiloo: gemeentebestuur, 1995) p. 87-100.
- 'De Bene-Bedevaart: grensoverschrijdende 'begankenis' tussen België en Nederland', in: *Volkskunde* 97 (1996) p. 350-361.
- 'Processies en bedevaarten: oude rituelen in een moderne tijd', in: R. van Heesewijk & P.J. Margry, *Processies. België, Nederland en Luxemburg* (Heeswijk: Abdij van Berne, 1997) p. 4-12.
- 'The "Places of pilgrimage in The Netherlands" project. An orientation', in: P. Post e.a., *The Modern Pilgrim. Multidisciplinary explorations of christian pilgrimage* (Leuven: Peeters, 1998) p. 49-88 [i.s.m. P. Post].
- 'Een pelgrimage zonder einde? De bedevaartcultuur in kaart gebracht. Een status quaestionis uit Nederland', in: A. Minke e.a. ed., *Volksreligie in België en Luxemburg* etc. ('s-Gravenwezel etc.: Verbond voor Heemkunde etc., 1999) p. 57-64.
- 'Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant. Kennismaking met

een lexicon', in: *Brabants Heem* 51 (1999) p. 77-87 [i.s.m. C. Caspers].

- 'De "Germaanse erfenis". Een deconstructie van "inheemse" mythologieën over de invloed van de voor-christelijke religieuze cultuur op de christelijke', in: O. Rieter ed., *Inheemse erfenis. Continuïteit en discontinuïteit in de geschiedenis* (Utrecht: NCV, 2003) p. 24-40.
- 'De kunst van het pelgrimeren: spiritueel reizen en religieuze ervaringen in de 20e en de 21e eeuw', in: *Verslag van het symposium over spiritueel reizen te Ambt Delden 2001* (Borken 2004 in print).
- 'Saints' Cults and Pilgrimage Sites in the Netherlands', in: Graham Jones ed., *Saints of Europe. Studies Towards a Survey of Cults and Culture* (Donington: Shaun Tyas, 2004) p. 29-42 [i.s.m. C. Caspers].

Adriaan Monna:

- *Het bedevaartsoord Sint Odiliënberg. De geschiedenis van de heiligdom van Wiro, Plechelmus, Otgerus, Odilia en Servaas* (Hilversum: Verloren, 2000) [de drie lemma's Sint Odiliënberg werden in 2000 in deze vorm ook als zelfstandige brochure uitgegeven].

Paul Post:

- 'Het project Bedevaartplaatsen in Nederland: een plaatsbepaling', in: *Volkskundig Bulletin* 20 (1994) p. 19-59 [i.s.m. P.J. Margry].
- 'Wallfahrt zwischen Inventarisierung und Analyse. Ein niederländisches Forschungsprojekt in historiographischem und methodologischem Kontext', in: *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 39 (1994 [verschenen in 1995]) p. 27-65 [i.s.m. P.J. Margry].
- 'The "Places of pilgrimage in The Netherlands" project. An orientation', in: P. Post e.a., *The Modern Pilgrim. Multidisciplinary explorations of christian pilgrimage* (Leuven: Peeters, 1998) p. 49-88 [i.s.m. P.J. Margry].
- 'The pure life of Grietje Schouten (1915-1947). Rereading Mary Douglas's Natural Symbols', in: M. Poorthuis & J. Schwartz ed., *Purity and Holiness* (Leiden: Brill, 1999) p. 329-351.
- 'Oude heiligen, moderne pelgrims. Het bedevaartsoord Heiloo als modern ritueel-liturgisch podium', in: *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* 19 (2003) p. 65-81.

Ottie Thiers:

- 'Een bescheiden, voortvluchtige, strijdvaardige St. Jan', in: *Goirlenaren en hun St.-Jan* (Goirle: Heemkundige kring 'De Vyer Heertganghen', 1998).

Louise van Tongerloo:

- 'Utrecht pelgrimsstad? Gegevens, vermoedens, vragen?', in: *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 6 (2003) p. 35-44.

Marc Wingens:

- *Bedevaarten in Nederland* (Utrecht: Walburg Pers/Museum Catharijneconvent, 1997) p. 14-45 [catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling; i.s.m. Casper Staal].